

Geç Dönem Osmanlı Yapılarına Trabzon'dan Bir Örnek: Tonya/Kozluca Mimari Manzumesi

Raziye Çiğdem Önal*

* Arş. Gör. Dr.,
Karadeniz Teknik
Üniversitesi Edebiyat
Fakültesi Sanat Tarihi
Bölümü,
cigdemornek@ktu.edu.tr
Trabzon/TÜRKİYE

Öz

Osmanlı Devleti, mimarlık tarihi boyunca halkın inanç, eğitim, ekonomik ve sosyal ihtiyaçlarına hizmet eden yapıları yerleşim yerinin merkezini belirleyecek şekilde bir arada programlamayı bir gelenek haline getirmiştir. İnşa sürecini aynı zamanda ilerlettikleri büyük programlı külliyeleer ile farklı zamanlarda ihtiyaca göre eklenen daha küçük ölçekli binalarla genişletilen manzumeler, payitaht kentlerdeki kadar büyük olmasa da Anadolu'nun her yerinde mimariye kazandırılmıştır. Tarihi İpek Yolu üzerinde bulunan ve limanlarının varlığı ile uluslararası iletişime açık olan Trabzon, devletin önemli ihtiyaçlarını gideren bir kent olduğu için mimari birikimin de yoğun olduğu kentler arasında yerini almıştır. 1461'de fethedilmesinden sonra özellikle kentin yönetim merkezinde Gülbahar Hatun (1514), İskender Paşa (1529) gibi cami, medrese, imaret, kütüphane, çeşme gibi birkaç yapının bir araya getirildiği yapı toplulukları inşa edilmiştir. 20. yüzyıla kadar süreklilik arz ederek devam eden bu yapılaşma, Trabzon'da kırsal kesimlerde de yaygınlaşmış, özellikle 19. yüzyılda cami, medrese, çeşme, imam/müdürris evi gibi yapılar bir araya getirilerek birkaç köyün hizmetine sunulan kompleksler inşa edilmiştir. Bunlardan birisi de 19. yüzyılın ikinci yarısında Tonya ilçesi Kozluca Mahallesi'nde inşa edilen cami ve imam evi ile daha sonra eklenen medrese ile hizmet boyutu genişletilen Kozluca Manzumesi'dir. Bu eserler, cami ve medrese birlikteliği ile ibadet ve eğitim merkezlerinin bir arada bulunmasına yerel bir örnek teşkil ettiği için bu çalışmaya konu olarak seçilmiştir. Mimari ve süsleme özellikleri irdelenerek hem geç dönem Osmanlı mimarisinin özellikleri hem de Trabzon'un yerel mimari karakterinin eserlere ne şekilde yansındığını tespit etmek amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mimari manzume, kırsal mimari, yerel üslup, Osmanlı geleneği, Trabzon.

Gönderim / Received:

08.08.2022

Kabul / Accepted:

18.05.2023

Alan Editörü / Field

Editor:

Murat Karademir

An Example of Late Ottoman Buildings from Trabzon: Tonya/Kozluca Architectural Manzumes

Abstract

Throughout the history of architecture, The Ottoman Empire has made it a tradition to organize buildings that serve the people's religious, educational, economic, and social needs. The manzumes (complexes), which were expanded with large-scale complexes they built at the same time, and the smaller-scaled buildings added at different times as needed, were brought into architecture all over Anatolia, although not as large as in the capital cities. Located on the historical Silk Road and open to international communication owing to its ports, Trabzon became one of the cities with a dense architectural heritage as it was a city that met the important needs of the state. After the conquest in 1461, especially in the city's administrative center, building ensembles were built in which several

buildings including mosques, madrasas, imarets, libraries, and fountains such as Gulbahar Hatun (1514), Iskender Pasha (1529) were brought together. This construction, which lasted until the 20th century, became widespread in the rural areas of Trabzon, especially in the 19th century, buildings such as mosques, madrasas, fountains, imams/mudarris houses were brought together and complexes were built for the service of several villages. One of these is the Kozluca Manzume, which was built in the second half of the 19th century in the Kozluca Neighborhood of the Tonya district, with a mosque and imam house and a madrasah added later to expand the scope of its service. These works were chosen as the subject of this study, as they set a local example for the coexistence of mosques and madrasahs, as well as the coexistence of worship and education centers. The architectural and ornamental features were examined to determine how both late Ottoman architectural characteristics and Trabzon's local architectural character were reflected in the works.

Keywords: Architectural manzume, rural architecture, local style, Ottoman tradition, Trabzon.

GİRİŞ

Cami, medrese, bimarhane (darüşşifa), imaret, arasta, han, hamam, mektep, kütüphane, tekke-zaviye, türbe, çeşme, muvakkithane gibi farklı fonksiyonlara hizmet eden birimlerin toplu olarak bir arada bulunduğu kompleksler “külliye” olarak tanımlanmaktadır. Yapımına karar verildiği andan itibaren tek seferde yapılan çok fonksiyonlu yapılar topluluğu anlamına gelen külliyelerin daha küçük boyutlu olanlarına (Sözen & Tanyeli, 2015, s. 199; Hasol, 2016, s. 309) ya da tek seferde yapılmayıp zamanla eklenen binalarla hizmet seviyesi geliştirilmiş olanlarına (Akok, 1968, s. 27; Akok, 1969, s. 113; Önge, 1988, s.530; Önge, 2006, s. 367) ise “manzume” denmektedir. Bu yapılar topluluğu, bazı araştırmacılar tarafından külliye, manzume, hey’et, imâret, site, imâret sitesi gibi isimlendirmelerle eş anlamlı olarak tanımlanmıştır (Çobanoğlu, 2002, s. 542-544). Kentlerin gelişimi üzerinde önemli etkilere sahip olan külliye ve manzumeler, konumlarına, yaptırın kişilerin statülerine, devletin gücüne, yapılan kentin niteliğine, mimari akımlara göre çeşitlenmekte, mekansal kurgu ve ölçüleri değişiklik gösterebilmektedir (Sınmaz, 2017, s. 382).

Anadolu’da ilk örnekleri Artuklular (1222-23’de inşa edilen Mardin Eminateddin ve Necmettin Külliyeleri) ve Mengücekliler (1228-29’da inşa edilen Divriği Ulucamii ve Darüşşifası) tarafından yapılan kompleks binalar, Anadolu Selçuklu Devleti ile yükselen bir ivme yakalamıştır. Kayseri Hunad Hatun Külliyesi (1238), Kayseri Hacı Kılıç (1249), Amasya Gök Medrese (1217), Sivas Şifahiye Medresesi (1266-1267), Konya Küçük Karatay Mescidi ve Medresesi (1248), Akşehir Taş Medrese (1250), Konya İnce Minareli Medrese (1260-1265), Kayseri Çifte Medrese (1205-1206) ve Konya Sâhib Ata Külliyesi (1283) bilinen önemli örneklerdir.

Anadolu Selçuklu Devleti’nin yıkılmasından sonra ortaya çıkan Beylikler Dönemi’nde cami-medrese birlikteliğine dayanan (Kuran, 1969, 28-36) çok programlı fonksiyonel mimari devam ettirilmiş, Beyşehir Eşrefoğlu Camii ve Külliyesi (1297-1300), Manisa İshak Çelebi Ulu Camii ve Külliyesi (1366-1378), Antalya Yivli Minare Camii ve Külliyesi (1378), Balat İlyas Bey Külliyesi (1404), Kütahya İshak Fakih Külliyesi (1420-1433), Karaman İbrahim Bey Külliyesi (1426-1462), Kastamonu İsmail Bey Külliyesi (1454-1457) gibi önemli eserler inşa ettirilmiştir.

Başlangıçta Söğüt ve çevresinde küçük bir beylik olan Osmanlılar, erken dönemlerinde zaviyeli camilerin gelişmiş şekli olan, dağınık ve geniş programlı plan şemalarına sahip, fakat henüz merkezîyetçi düşünce ve geometrik düzenden uzak yapılar meydana getirmişlerdir. Bursa Orhan Gazi Külliyesi (1336-39), Murad Hüdavendigâr Külliyesi (1365-66), Mudurnu Yıldırım Külliyesi (1382) ve Yeşil Külliye (1414-24) ile ilk örnekleri görülen Erken Osmanlı külliyeleri, 1424-26 yıllarında inşa edilen Muradiye Külliyesi ile merkezîyetçi bir anlayışa bürünmüş, klasik devrin külliye kurulumuna hazırlık yapılarak yapıların program açısından gelişimi tamamlanmıştır.

İstanbul’un fethedilmesiyle beraber devletin yönetim merkezinin değişmesi, külliye mimarisinin de İstanbul’a kaymasına sebep olmuştur (Kuran, 1996: 15). Osmanlı Devleti’nin imparatorluk halinde genişlemeye başlaması ile birlikte başta İstanbul olmak üzere, büyük şehirlerde külliye yapımı hızlanmıştır. İstanbul Fatih Külliyesi (1462-1470), Edirne II. Bayezid Külliyesi (1484-1488), Amasya II. Bayezid Külliyesi (1486) ve İstanbul II. Bayezid Külliyesi (1501-1506) gibi selatin külliyelerinin yanı sıra, İstanbul Eyüp Sultan Külliyesi (1454), İstanbul Mahmud Paşa Külliyesi (1462-1467), Çemberlitaş Atik Ali Paşa Külliyesi (1496), Afyon Gedik Ahmed Paşa Külliyesi (1472) ve Davud Paşa Külliyesi (1485) gibi vezirler ve valide sultanlar tarafından da külliyeler yaptırılmıştır. Simetrik düzenin artık yerleşmeye başladığı Sinan öncesi klasik dönemde, külliye mimarisi program açısından geniş içerikli inşa edilmiş, külliye camilerinde ilk dönemdeki gibi zaviyeli tip egemen olmuş, hanlar, külliye programı içinde inşa edilmiş ve medreseler çoğalarak devrin önemli ilim müesseseleri özelliğini kazanmıştır (Şaşmaz, 2018, s. 22).

Mimar Sinan ile beraber İstanbul Haseki Külliyesi (1539), İstanbul Şehzade Mehmed Külliyesi (1543), İstanbul Süleymaniye Külliyesi (1550–1557), Sinan Paşa Külliyesi (1555), Edirne Selimiye Külliyesi (1569–1575) gibi selatin; Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesi (1540–1548), Tekirdağ Rüstem Paşa Külliyesi (1553), Edirnekapı Mihrimah Sultan Külliyesi (1562–1565), Tophane Kılıç Ali Paşa Külliyesi (1586–1587) gibi paşa ve vezir külliyesi ile mimari tam anlamıyla olgunluğa ulaşmış, cami merkezli kurgu, simetrik yerleşim düzeni, topografyanın en verimli kullanıldığı düzenleme uygulanmıştır. Klasik devirdeki düzen ve geometrik sistem, 17. yüzyıl Osmanlı külliyelerinde bozulmuş, külliye plan şemalarında Sultan Ahmed Külliyesi'nde (1609–16) olduğu gibi erken devir Osmanlı külliye mimarisine dönülerek dağınık, genellikle bir çevre duvarı içinde olmayan cami dışındaki birimlerin önem kaybettiği külliye anlayışı hâkim olmuştur (Şaşmaz, 2018, s. 26-27).

18. yüzyıl ile beraber etkin olan Barok, Rokoko, Ampir gibi batı etkili üsluplar, külliye mimarisinin klasik özelliklerinden uzaklaşmasını sağlamış (Akozan, 1969, s. 308), herhangi bir düzen aranmaksızın bağımsız konumlandırılan binalar yapılmıştır. Eklektik tarzın hakim olduğu mimari bileşenler ile İstanbul'da inşa edilen Selimiye (1801–1805), Küçük Efendi (1825), Bâlâ Süleyman Ağa (1862–1863), Altunizade İsmâil Zühdü Paşa (1865–1866), Pertevniyal Vâlîde Sultan (1870) ve Şeyh Zâfir (1887) gibi eserlerin yapı tasarımlarında tercih edilen mimari ve süsleme anlayışındaki değişim başta İstanbul olmak üzere tüm Anadolu'da uygulanagelmıştır.

Anadolu'nun önemli kentlerinden biri olan Trabzon'da bu mahiyette önemli eserlerin verildiği kentlerden biridir. 1461'de fethedilmesinden hemen sonra Türk kimlikli iskan faaliyetlerine sahne olmuş, hem kent merkezi hem de 19. yüzyıldaki statüleriyle nahiye konumunda olan ilçelerinde küçük programlı komplekslere ev sahipliği yapmıştır. Kent merkezinde fetih sonrasında camiye dönüştürülen Ortahisar Fatih Büyük Camii (Panaghia Crysocephalos Kilisesi) çevresine medrese, muvakkithane, sıbyan mektebi ve dârülkurrâ yapıları eklenerek sosyal ihtiyaçlara cevap veren bir külliye oluşturulmuştur. Bunun dışında mektep, dârülkurrâ, imaret, medrese, hamam ve türbe yapılarından oluşan Gülbahar Hatun Külliyesi (1514), çeşmesi ve medresesi bulunan İskender Paşa Camii (1529), türbesi bulunan Hamza Paşa Camii (18. yy), medrese, hazire ve dârülkurrâsı olan Ebu Bekir (Semerciler) Camii (1759), han ve çeşme birimlerine sahip Hacı Yahya Camii (1782), çeşme, muvakkithane ve medrese yapılarından oluşan Çarşı Camii (1839) gibi örnekler kent merkezinin ibadet, eğitim, ticaret ve sosyal aktivitelerine imkan sağlayan çekim merkezi olmuşlardır.

Trabzon kırsalında ise birkaç köye hizmet eden kavşak noktalarda daha mütevazî ölçülerde planlanmış yapılar topluluğuna rastlamak mümkündür. Araklı Bereketli Mahallesi (Masele) Camii (1867) ve Hayrat Dereyurt Merkez Eski Camii (1832) örneklerinde harime bitişik olarak inşa edilen odaların, Çaykara Çamlıbel Mahallesi Camii (1887), Uzungöl Mahallesi Filak Camii (1812-13) ve Arsin Nuroğlu Mahallesi Camii (1941) örneklerinde ise alt katların eğitim amaçlı kullanıldığı bilinmektedir. Çaykara Soğanlı Mahallesi Üçdirek Camii'de (1872) görülen cami-medrese birlikteliği daha kapsamlı bir uygulamanın örneğidir. Bununla birlikte çevresine eklenen medrese, imam evi, çeşme, mektep gibi yapılarla mimariye kazandırılmış örnekler de azımsanamayacak ölçüdedir. Çaykara Taşören Mahallesi Camii (1841), Dernekpazarı Kondu Mahallesi Merkez Camii (19. yy), Taşçılar Mahallesi Merkez Camii (1804-05), Of Bölümlü Mithat Paşa Mahallesi Camii (1846), Sürmene Gültepe Mahallesi II. Abdülhamit Camii (1867) ve bu çalışmanın konusu olan Kozluca Mimari Manzumesi bunlardan sadece birkaçıdır.

Tonya ilçesi Kozluca Mahallesi'nde halkın ibadet ve eğitim gibi ihtiyaçlarına hizmet eden cami, medrese gibi binalarının yanı sıra imam ya da müderris evi olarak kullanılan konutuyla dönemin önemli eserleri arasında yer alan Kozluca Manzumesi, Osmanlı Devleti'nin son döneminde önce cami ve imam evi sonrasında ise medresenin eklenmesiyle oluşmuştur. Bu yapıların özellikle mimari ve süsleme özellikleri, başkente uzak olmasına rağmen ciddi bir mimari birikime sahip olan Trabzon'un kırsal yapı mimarisi hakkında fikir vermektedir. Günümüze kadar ulaşmış olması açısından dikkate

değer bu yapıların kimlik analizlerinin yapılması, dönemin mimari kurgu ve sanat ortamının Trabzon kırsalında ne şekilde ilerlediğini, geleneksel kodların ne anlam ifade ettiğini anlamak açısından önemlidir.

İbadet ve Eğitim Birlikteliğine Mütevazı Bir Örnek: Kozluca Manzumesi

Manzumenin birimleri, hazirenin bulunduğu eğimli bir arazinin üzerinde birbirine yakın konumda yapılandırılmıştır. Merkezi belirleyen cami, caminin kuzeydoğusunda imam/müderres evi ve her ikisinin köşelerine paralel uzanacak şekilde konumlandırılan medrese bulunmaktadır. Orijinal olan bu binaların dışında geç dönemde eklenen şadırvan, tuvalet ve minare gibi birimlerle fonksiyonel durumu geliştirilmiş ve bir çevre duvarı içine alınmıştır (**Resim 1, Çizim 1**). Çevresi, zaman içinde gerçekleştirilen gömülerle geniş bir hazireye dönüşmüştür.

Yapılar üzerinde bulunan kitabeler, ilgili kaynaklar ve arşivlerde geçen bilgiler yapıların farklı tarihlerde inşa edildiğini göstermektedir. En erken tarihli kitabe imam evinin üst kat güney cephesinde bulunan niş üzerine yazılmış H.1277/M.1861 tarihini veren kitabedir (**Resim 2**). Aynı tarih caminin doğu cephesi üzerinde bulunan mermer Türkçe kitabede de geçmektedir (**Resim 3**). Bu durum cami ile imam evinin aynı dönemde yapıldığını göstermektedir.

Aynı yapılar üzerinde bulunan diğer tarih bilgileri, caminin doğu cephesinde bulunan giriş kapısının kemerinde ve alınlık kısmındadır (**Resim 4**). Kapı kemerinde H.1282 tarihi mevcut iken, alınlık kitabesinde H.1283/M.1866-67 tarihi geçmektedir ki, yapımına 1861 yılında başladığı farz edilerek 1866'da bitirildiğini düşünmek akla yatkındır (**Resim 5-6**). Kitabe metninin son satırında yazı ile verilmiş olan "bin iki yüz seksen üç" tarihinin kapı kemerinde bulunan H.1282 tarihi ile örtüşmemesi, kitabenin kemerden sonra yerleştirilmiş olma ihtimalini ve caminin tahmini bitirilme yılından bir yıl saptığı sonucuna götürebilir.

Resim 1. Kozluca Manzumesi

Çizim 1. Kozluca Manzumesi Vaziyet Planı (Ataman, 2022, s.3; VGM Arşivi)

Resim 2-3. İmam evinin üst kat nişinde ve caminin doğu cephesinde bulunan kitabeler

Resim 4-5-6. Cami giriş kapısı alınlığında ve kemerinde bulunan kitabeler ve metnin matbuaya dönüştürülmüş hali (E. Arslan)

Kitabenin transkripsiyonu:

Bu mescidin cemâ'ati cem'i ittifâk itdi / Kamusu sözi bir itdi 'inâyet eyledi Yezdân.

Husûsâ bu cemâ'atden Karaloğlu ve Mehmed / Sebeb-i ihyâsına oldı buları yakmaya nîrânı

İnâyet eyledi Mevlâ olup evvelkiden a'lâ / Fazl ile bunları sakla nasîb kıl bunlara cinân

Usta Mustafâ sa'y itdi kapusını kendisin yaptı / Buna kimseyi katmadı viriser ecrini Rahmân

Bi-hamdi'llâh tamâm oldı yapıldı hep merâm oldı / Ki seksen üç târihinde söyler bunu zamân
Sene 1283.

Okunabildiği kadarıyla kitabenin verdiği bilgi, caminin Karaoğlu/Karaloğlu Mehmed Bey'in hayratı olduğu, kapısının ise Mustafa Usta tarafından yapıldığıdır.

Bunların dışında imam evi kapısının solunda cephe üzerinde bulunan kitabelerde geçen H.1215/M.1800-01, H.1223/M.1808-09 ve H.1308/M.1890-91 tarihleri oldukça ilginçtir. Bu da yapının cami ile beraber yapıldığı dönemde çevrede var olan diğer kitabelerin burada değerlendirildiği, 1890'lı yıllarda da onarım gördüğünü düşündürmektedir. İmam evine ait olmadığı düşünülen ve üzerinde H.1215 tarihi sabit olan kitabenin (...mağfîret, Sahibül hayrat Mehmed,...Osman Ali.... Mehmed/Muhammed Abdullah biraderi Hasan Bey, Sene 1215), başka bir yapıya ait olduğu ve devşirme malzeme olarak burada kullanıldığı düşünülebilir (Resim 7).

Resim 7. İmam evi girişinde bulunan kitabe ve tarihler

Medresenin yapım tarihini veren herhangi bir kitabe bulunmamaktadır, fakat Trabzon Vilayet Salnameleri'nden edinilen bilgiler 1888 ile 1903 yılları arasında yapıldığına işaret etmektedir. Zira 1888 tarihli Salname'de Tonya'da bulunan 5 medrese arasında adı geçmeyen Kozluca Medresesi, 1903 tarihli Salname'de bulunmaktadır (Kalyoncu, 2010: s. 135)¹.

Tarihlerle ilgili bilgiler toparlandığında 1861-1866 yılları arasında cami ile imam evinin yapıldığı, 1889-90 yıllarında medresenin eklendiği, medresenin eklendiği dönemde 1308 tarihini veren kitabe sebebiyle imam evinin onarıldığını düşünmek akla yatkındır. Yıllar içerisinde yapılan gömülerle cami etrafında oluşan haziresi, geç eklenen medresesi ve ilk etapta yapılan cami ve konutuyla ortaya çıkmış bir manzume olarak kültürel belleğin nadir eserleri arasında yer alan yapılar topluluğu, Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivlerinde Kahvecioğlu Ahmet Efendi İbni Ahmet Efendi Vakfı'na ait olarak görünmektedir. Vakıf kayıtlarında "Kozluca Camii ve Zaviyesi" olarak bilinen kompleks, Trabzon Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından 21.10.1994 tarih ve 2050 sayılı karar ile tescillenmiş, 28.03.2018 tarih ve 4116 sayılı karar ile koruma grubu "I. derece" olarak belirlenmiştir.

Trabzon Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu arşivinde bulunan belgelerde ve Sümerkan ve Okman tarafından kaleme alınan kitapta (1999, s. 12)² imam evi ile cami arasında bağlantı

¹ Aynı kaynakta farklı sayfalarda (29, 103) medrese üzerindeki kitabede 1889 ve 1899 tarihlerinin geçtiği bilgisi verilmiştir. Tarihlerden birinin yazım hatası ile bu şekilde yazıldığı düşünülmeyle beraber yapılan saha çalışmasında varlığından bahsedilen bu kitabe ile de karşılaşılmamıştır. Bu sebeple salnamelerde geçen bilgiler referans alınırsa 1888-1903 yılları arasına tarihlemek doğru olacaktır.

² Müellifler, yapının ismini Beşikdüzü Dağlıca Köyü Cami ve Medresesi olarak adlandırmıştır. Sümerkan, Haşim Karpuz ile beraber kaleme aldığı "Trabzon'da Dini Eğitimin Mekâna Yansıması Medreseler" adlı bildiri (2016, s. 1062) metninde de aynı isimlendirmeyi kullanmıştır.

sağlayan çeşmenin varlığından bahsedilmektedir. Fotoğraflardan anlaşıldığı kadarıyla betonarme malzeme ile geç dönemde yapıldığı anlaşılan bu çeşme (**Resim 8**) günümüzde yoktur ve caminin güneydoğu köşesine bir abdest alma mekanı eklenmiştir. Caminin güneydoğu köşesine eklenen tek şerefeli minare günümüz mimarisine uygundur. İmam evi ile medresenin arka tarafında ise yine geç dönemde yapıldığı anlaşılan tuvaletler bulunmaktadır.

Resim 8. İmam evi ile cami arasında eskiden var olan çeşme (Sümerkan & Okman, 1999, s. 12)

Manzumenin ana yapısı olan cami, kuzey-güney yönlü olarak hafif meyilli bir arazi üzerinde konumlandırılmıştır. Caminin ana giriş kapısı doğu cephe üzerindedir ve bu cephe araziye hakim konumu sebebiyle daha özenle ele alınmıştır (**Resim 9**). Ana giriş kapısı tam eksende yer almayıp kuzeye doğru kaydırılmıştır. Yarım daire formu dört basamakla ulaşılan kapı, yuvarlak kemerlidir ve kemer alınlığı, hem 1282 tarihine hem de süsleme unsurlarına sahiptir. Giriş kapısı, 65 cm açıklıkla kemer ile birlikte biri iç bükey biri dış bükey iki kaval silme ile kuşatılarak çerçeve oluşturulmuştur. Bu silmeler kemer altı hizada dışa taşırılarak hareketlilik sağlanmıştır. Kemer üzerine yerleştirilen kare formu kitabelik ortada kalacak şekilde, kemer eğimi seviyesinden yukarıya doğru uzatılan kaval silmelerle dikdörtgen bir çerçeve içine alınmıştır (**Resim 10**). Cephede yer alan 90 cm genişliğe sahip ana pencereler giriş kapısının solundadır ve iki pencere ortasında Türkçe kitabe yer verilmiştir (**Resim 11**). Kaş kemerli bu pencerelerin dışında üst kat seviyesinde, kare formu, daha küçük boyutlu (37 cm), biri harim mekanına diğeri mahfile açılan iki pencere daha mevcuttur.

Resim 9-10-11. Doğu Cephe, Giriş Kapısı ve Sivri Kemerli Pencereleer

Batı ve güney cephe (**Resim 12**), hazirenin bulunduğu yödedir. Her iki cephede de üst kat seviyesinde ikişer pencereye yer verilmiştir. Pencereleer, batı yönde dikdörtgen (98 ve 48 cm), güney cephede ortalama 120 cm'lik genişlikle yuvarlak kemerlidir. Hazire ile batı cephe arasında bir koridor oluşturularak çevre duvarı yapılmıştır.

Kuzey cephe, diğer giriş kapısının ve son cemaat yerinin bulunduğu bölümdür (**Resim 13**). Medrese ile imam evine bakan bu cephenin orijinal özelliklerine müdahale edilmiştir. Günümüzde alt katın bir bölümü (kuzeybatı yönü) ile üst katı tamamen betonarme malzeme ile kapatılmıştır. Fakat kalan sütun ve izlerden anlaşıldığı kadarıyla orijinalde batı cephe yönünde beden duvarına, doğu cephe yönünde tam köşede bulunan bir sütuna ve kuzey cephe yönünde üç sütuna oturan üç gözlü son cemaat yeri bulunmaktadır ve tam cephe ortasına giriş kapısı yerleştirilmiştir. Batı cephede beden duvarının devam ettirilmesi ile son cemaat yerinin yan cephede kapalı olması, doğu cephe köşesine yerleştirilen sütun ile taşınan duvar örgüsünü gerektirmiştir. Tipolojik ayrılıkların gözlemlendiği bu cephede günümüzde yapılan eklentilerle üçü üst kat (73 cm açıklığa sahip), biri alt katta olmak üzere 4 dikdörtgen pencere açıklığına yer verilmiştir. Üst kattakiler mahfili aydınlatırken, alt kat seviyesinde bulunan pencere üst kata çıkışı sağlayan merdivenleri aydınlatmaktadır. Merdivenlerin başladığı kısım kapatılarak plastik malzemeli niteliksiz bir kapı yerleştirilmiştir. Orijinal özellikler gösteren sütunlar, kare başlık ve kaidelere, silindirik gövdelere sahiptir. Sütunlardan biri, duvar örgüsünün içinde kalmıştır. Medrese ve imam evine yakın olması sebebiyle bu cephede de yer verilen giriş kapısı (Kazaz & Tuluk, 2021), ana kapıya göre daha basit düzende ele alınmıştır. 70 cm açıklığa sahip olan bu kapı, mimari olarak yuvarlak kemerli, çift kanatlı ve silmelerinin kırık hatlı olmasıyla diğer kapı ile benzer özelliklerde göstermektedir. Yapının dış cephesi, genel hatlarıyla köşelerde ince yonu ve düzgün kaliteli kesme taşın, beden duvarlarında kaba yonu kesme taşların kullanıldığı malzeme örgüsüne sahiptir. Doğu cephede bulunan kaş kemerli pencereleer ve giriş kapılarının kenarlarında blok taşların kullanıldığı gözlemlenmektedir.

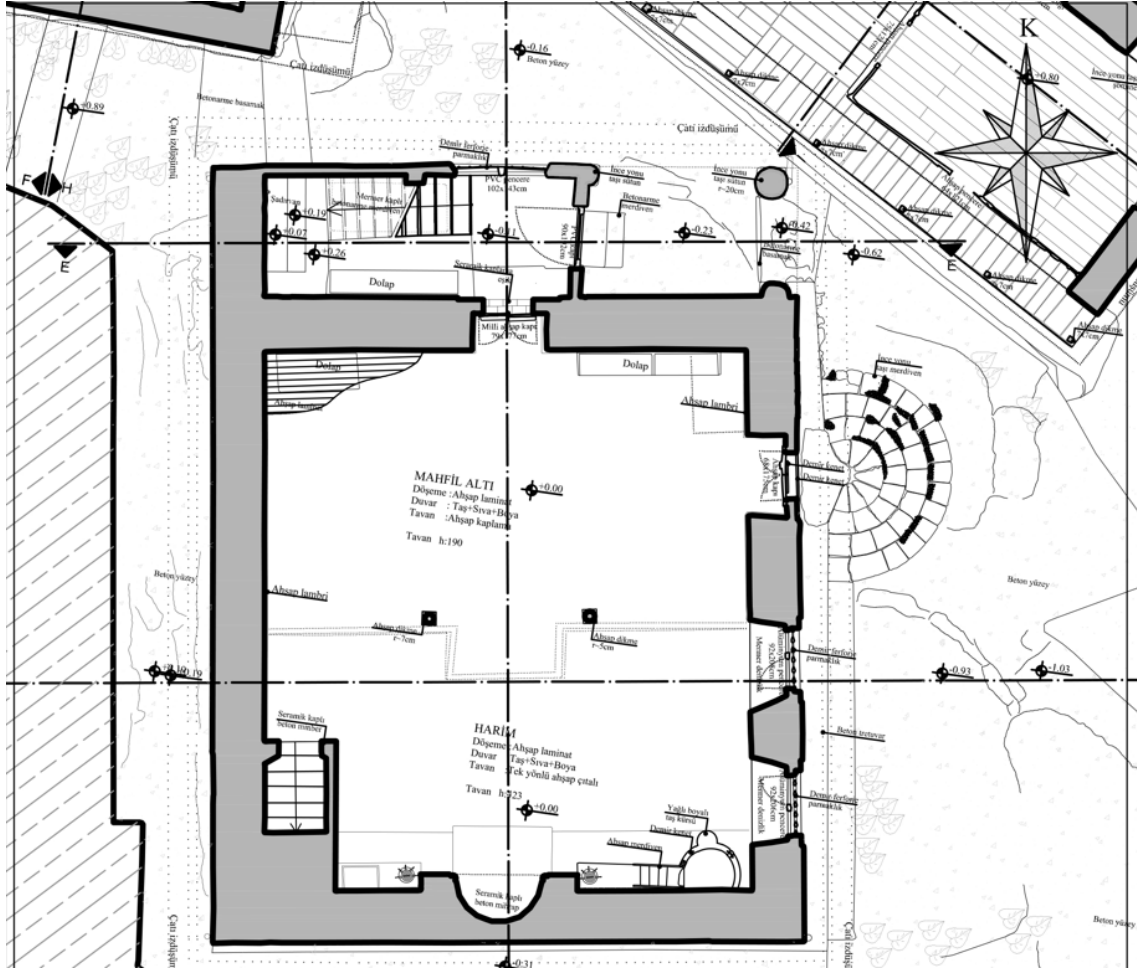

Resim 12. Batı ve güney cephe

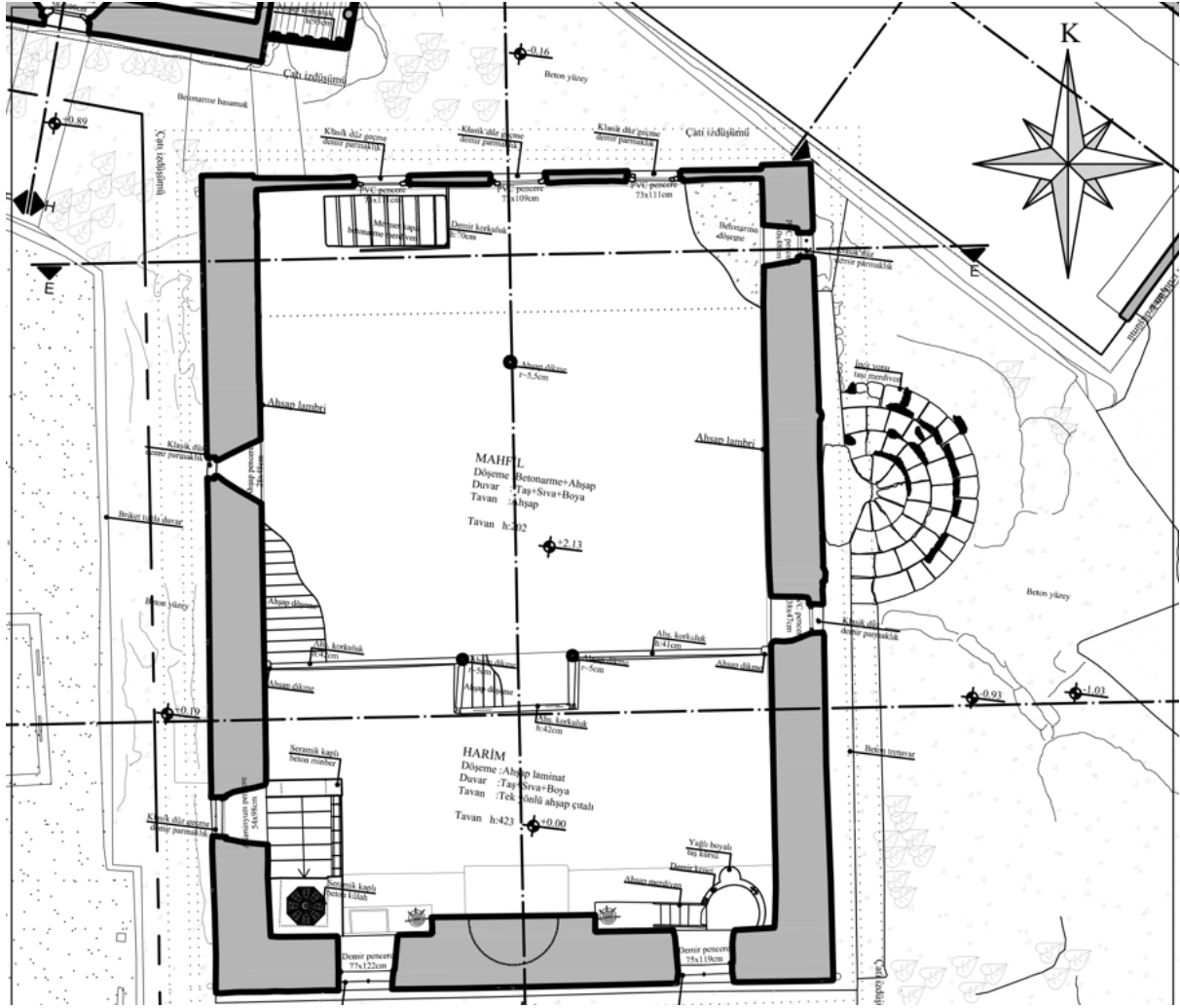

Resim 13. Kuzey cephe

Cami, son cemaat yeri dahil 11,00 x 8,20 m ölçülerle kareye yakın dikdörtgen planlıdır (Çizim 2-3). Harim ve asma mahfil katından oluşan ana ibadet mekanı, 7,70 x 6,80 m ölçülerle karedir.

Çizim 2. Harim alt kat röleve planı (Ataman, 2022, s.14; VGM Arşivi)

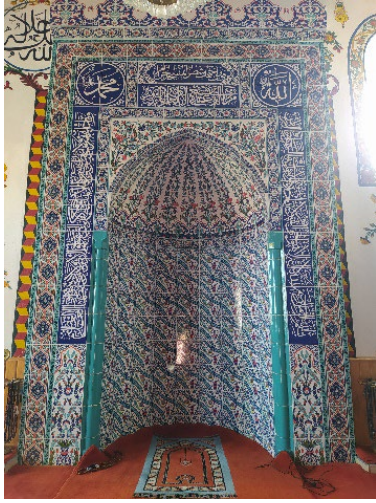

Çizim 3. Harim mahfil katı röleve planı (Ataman, 2022, s.14; VGM Arşivi)

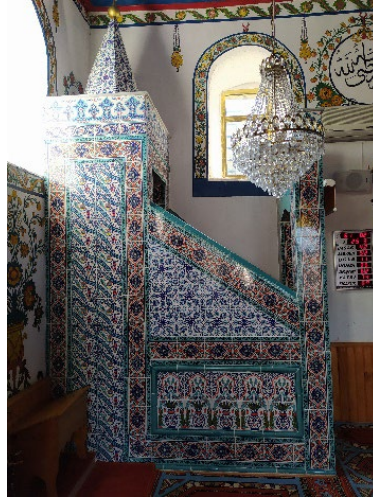
Güney yönde, mihrap, minber ve vaaz kürsüsü bulunmaktadır. Duvar ortasında bulunan mihrap, 1,20 m genişlik, 4,20 m yükseklik ve 65 cm derinliğe sahiptir. Çeyrek küre formu kavsarası, yayvan yuvarlak nişi ile orijinalinden uzaklaştırılarak çini malzeme ile kaplanmıştır (**Resim 14**).

Betonarme malzemeli minber, mihrap ile aynı dönemde çini malzeme ile değiştirilmiş olmalıdır ve herhangi bir orijinal özellik göstermemektedir (**Resim 15**).

Yarım koni formu ve taş malzemeli vaaz kürsüsü, güney duvarın doğu köşesine yakın bir noktaya yerleştirilmiştir. Tek sıra korkuluğu bulunan kürsünün harime bakan yönünde Kuran-ı Kerim, kitap gibi malzemeleri taşımaya yönelik rahle çıkıntısı yapılmıştır. Duvara bağımlı olan kürsiye batı yönündeki dört basamaklı harici ahşap merdiven ile ulaşılmaktadır. Kürsü, bu kısımdaki tek orijinal birimdir (**Resim 16**).

Resim 14. Mihrap

Resim 15. Minber

Resim 16. Vaaz Kürsüsü

Yapıya ait eski fotoğraflardan anlaşıldığı kadarıyla orijinal mihrap ve minber farklıdır. Taş malzemeli mihrabı, her iki kenardan iki dışbükey silme ile sınırlandırılmış ve üstten yatay düzlemde yekpare düz bir tepelikle kapatılmıştır. Niş ile silmeler arasında kalan ana yüzey, herhangi bir bordür, alınlık, köşelik gibi mihrabın mimari elemanlarına yer verilmeden düzenlenmiş ve sade bırakılmıştır. Yarım yuvarlak planlı niş yüzeyi ise aşağıdan yukarıya doğru düz bir biçimde devam ettirilerek kırık hatlı kemere sahip yaşmakla sonlandırılmıştır. Niş ile yaşmağı birbirinden ayıran silmenin saçağında dış sırasına yer verilmiştir. Ahşap malzemeli minberi ise caminin batı duvarına bitişik düzende konumlandırılmıştır ve oldukça sadedir. Yarısı açık olan köşk altı geçit kısmı, dilimli kemerle hareketlendirilmiştir (Resim 17).

Resim 17. Orijinal mihrap ve minber (Sümerkan & Okman, 1999, s. 13)

Harimin üstü düz ahşap tavan ile kapatılmıştır. Tavan, üç dikdörtgen alana bölünmüştür. Doğu ve batı yönde olan dikdörtgenlerin içi dikey, ortadaki dikdörtgenin içi ise yatay çıtalarla hareketlendirilmiştir. Avizenin olduğu kısımda yuvarlak formu tavan göbeği bulunmaktadır (**Resim 18**).

Mahfil, önden güney yöne yakın olacak şekilde harim ortasına konumlandırılan iki ahşap ayak, yanlardan ve arkadan beden duvarları üzerine oturtulmuştur (**Resim 19**). Mahfile ulaşım günümüzde son cemaat yerinin kapatılan bölümünde bulunan merdivenle sağlanmaktadır, fakat orijinal merdivenin harim içinde kuzeydoğu köşede olduğu günümüzde hala var olan ahşap kapaktan anlaşılmaktadır. Kuzey-güney yönünde 6,50 m derinliğe sahip olan mahfilin mihrap aksında dışa taşıntı yapan köşkü 80 cm derinliktedir. Harime bakan yüzeyinde ikişer boğumlu silindirik gövdeli 50 cm yüksekliği olan parmaklıklarla şekillendirilen korkuluklara sahiptir. Güney yönde korkuluk hizasında bulunan 4, son cemaat yerine doğru olan kuzey kısmında ortada bulunan 1 ahşap ayakla üst örtüsü taşınmaktadır. Üzeri düz ahşap tavan ile kapatılmıştır (**Resim 20**).

Resim 18. Harim Tavanı

Resim 19. Mahfil korkulukları

Resim 20. Mahfil

Cami genelinde taş, ahşap, sıva malzeme üzerine uygulanan geometrik, bitkisel, nesnel ve yazılı süslemeler görülmektedir (**Tablo 1**). Kabartma tekniği ile yapılmış taş süslemeler, giriş kapısında, son cemaat yerinin kuzeybatı köşe taşında, vaaz kürsüsünün korkuluğunda ve orijinal mihrapta görülürken, vaaz kürsüsü üzerinde ayrıca kalem işi süsleme de bulunmaktadır. Ahşap süsleme orijinal minberde kalem işi boyama tekniği ile yapılmışken, mahfil korkuluklarında oyma-kabartma tekniği, tavan göbeğinde ise ajur tekniği ile işlenmiştir. İç beden duvarları, son cemaat yerinin bir bölümü ve eski mihrabın niş yüzeyinde sıva üzerine yapılan kalem işi süslemeler görülmektedir.

Tablo 1. Süsleme programında malzeme ve motif dağılımı

	Geometrik	Bitkisel	Nesnel	Yazı	Mimari
Taş	Diş sırası		Alem	Tarih, Usta, Bani	
Ahşap	Baklava				
	Halka geçme				
	Zikzak				
	Sekiz kollu yıldız				
	Altı kollu yıldız				
	Helezon				
	Testere dişi				
	Çarkifelek				
Yelpaze					
Kalem işi	C Kıvrımı	Kıvrımdal	perde-püskül	Kelime-i Tevhid	Sütun-Kemer
	S Kıvrımı	Çiçek	Kandil	Ciharyar-ı Güzin	Türbe
	Zikzak	Ağaç	Şamdan-mum	Hasan RA	Cami
			Alem	Hüseyin RA	Minare
			Vazo		Köprü
			Saat		
		Mizan Terazisi			

Taş Süslemeler: Giriş kapısının kemerinde ortada tarih, her iki yanında alem motifi, kemerin üzengi çizgisine yakın konumda ise her iki tarafta çeyrek yelpaze motifi görülmektedir (**Resim 21**). Kuzeybatı köşede bulunan taş üzerinde ortadaki daha büyük olan yelpaze benzeri motifler bulunmaktadır (**Resim 22**). Vaaz kürsüsünün sedir korkuluğunda niş dizisine yer verilerek hareketlilik sağlanmıştır (**Resim 23**).

Resim 21-22-23. Taş Süslemeler (Giriş kapısı, kuzeybatı köşe taşı, vaaz kürsüsü)

Ahşap Süslemeler: Tavan göbeğinde birbiri içinden geçirilen halkalar görülmektedir. Göbek merkezindeki bu süslemenin etrafı bir içbükey bir dışbükey çerçeve ile kuşatılmıştır (**Resim 24**).

Ahşap süslemelerin en yoğun karşımıza çıktığı birim mahfil korkuluklarının harime bakan ön yüzeyinde ve taşıyıcı sütunlarındadır. Süslemelerin motif seçiminde ve dağılımında simetrik bir uygulama gözetilmemiştir. Sütunların üzerinde bulunan yatay kirişler, prizmatik üçgenler oluşturan iki sıra zikzakla dolgulanmıştır. Bu süsleme ile sütun arasındaki kare alanda ise yine prizmatik üçgenlerle elde edilen sekiz kollu yıldız görülmektedir. Sütunlar ile mahfil arasında bulunan yatay kuşakta, altı kollu yıldızların olduğu süslemeler mevcuttur ki, bu kuşak alttan ve üstten silmelerle sınırlandırılarak bordür görünümü verilmiştir. Ayrıca kuşağın altında tek sıra testere dişi görülmektedir. Mahfil köşkünün harime bakan ön yüzeyinde helezon, çarkıfelek, altı kollu yıldız ve sekiz kollu yıldızlarla dolgulanmış rozetler, zikzak, baklava dilimi yelpaze gibi motifler görülmektedir. Bordürlerin saçağında ise dış sıralarına yer verilmiştir. Mahfil köşkünün yan yüzeylerinde ana kurgunun prizmatik üçgenlerden oluştuğu yelpazeler dikkat çekmektedir. Doğu yüzeyde bir ters bir düz yerleştirilen bu motifler, batı yüzeyde daha asimetrik bir dağılıma sahiptir. Mahfil köşkünün her iki tarafında yine benzer motiflerin asimetrik düzende serpiştirildiği süslemeler görülmektedir. Altı kollu yıldız, çarkıfelek dolgulu rozetler, yelpaze, zikzak, dış sırası tespit edilen motifler arasındadır. Mahfili taşıyan sütun başlıklarında da benzer süslemeler görülmektedir (**Resim 25**). Orijinal minberde ise aynalık yüzeyinde baklava dilimleri mevcuttur. Minber köşkü ve piramidal planlı köşk külahı ile yansıtılarak açık mavi ve hardala benzer sarı ile boyanmıştır (**Resim 26**).

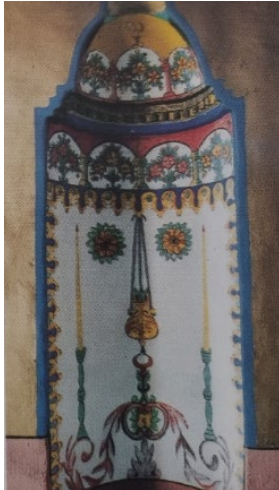
Resim 24-25-26. Ahşap Süslemeler (Tavan göbeği, mahfil köşkü, orijinal minber)

Kalem İşi Süslemeler: Caminin güney duvarında mihrap ve minberin yenilenmesi süslemelerin görünümüne zarar vermiş ise de vaaz kürsüsünde bulunan kalem işi süslemeler, taş üzerine yapılmıştır. Vaaz kürsüsünde korkuluk ile gövde arasında sarı zemin rengine sahip yatay kuşak üzerinde kıvrım

dal ve dallar üzerine serpiştirilmiş çiçekler resmedilmiştir. Gövdesinde bulunan süslemeler orijinal özellikler göstermemekle birlikte sarı renkli sekiz kollu yıldızların olduğu mavi zeminli rozetlerden ibarettir. Üst kısmında ise aşağıya kıvrımları sarkıtılan perde motifi yapılmaya çalışılmışsa da soyut bir görünümle niteliksiz bir motif ortaya çıkmıştır.

Eski fotoğraflarına göre orijinal mihrapta görülen kalem işi süslemeler, niş içinde ve yaşmakta karşımıza çıkmaktadır. Niş içini ters U biçiminde kuşatan mavi ve sarı renkle verilen perde-püskül motifi, içten bir çerçeve oluşturmuştur. İç kısmında ise üç zincirle aşağıya doğru sarkıtılan kandil, zincirler seviyesinde her iki kenara simetrik yerleştirilmiş soyut çiçek ve yapraklar dikkat çekmektedir. Nişin alt kısmında ise lotus çiçeği üzerinde yükselen ortasında çiçek motifi, üzerinde alem motifi bulunan yüz yüze konumlandırılmış C kıvrımları görülmektedir. C kıvrımlarından doğan ve nişin kıvrımına göre aşağıya salınıp yukarıya doğru tatlı bir eğimle yükselen yapraklı dal motifi estetik bir görünüm vermektedir. Bu dal üzerinde ortasından boğumlanmış vaziyette alt ve üst kısmı yivlerle hareketlendirilmiş yeşil renkli şamdanlar yükselmektedir. Şamdanlar üzerine yerleştirilen sarı renkli mumlar ise yanar durumda resmedilmiştir. Niş içinde perde dilimlerinin üzerinde bulunan yatay kuşak, üç sütun ve dört kemerle bölümlere ayrılmıştır ve her birinin içi farklı renk ve türlerde çiçek ve yapraklarla tezyin edilmiştir. Yaşamak süslemesi de yatay kuşağa benzer şekilde iki sütunla üç kemerli görünümde bölümlenmiştir ve içleri aynı şekilde çiçek demetleri ile yansıtılmıştır. Ortadaki kemerin üzerini ise âlem motifi taçlandırmaktadır. Süslemeler, beyaz zemin üzerine sarı, kırmızı, yeşil, siyah gibi çeşitli renklerle yapılmıştır (**Resim 27**).

Güney cephede vaaz kürsüsü ve mihrap dışında bulunan süslemeler, beden duvarları üzerine sıva üzerine kalem işi tekniği ile yapılmıştır. Bu süslemelerin 1990'lı yıllarda aslına uygun olarak yeniden yapıldığı elde edilen bilgiler arasındadır. Güney duvardaki süslemelerin merkezinde mihrap bulunmaktadır ve mihrabın her iki kenarına simetrik düzende dağılan motifler işlenmiştir. Mihrabın sağında ve solunda eski mihrabın tepelik seviyesine kadar uzanan, sarı ve kırmızı ile boyanmış üç boyutlu zikzak desenli iki bordür bulunmaktadır. Tepeliğin üstünde S kıvrımı şeklinde ilerleyen yaprak dolgululu kıvrımdallar ve bu dallardan doğan çiçeklere yer verilmiştir. Çiçeklerin arasında ise kenardakilerde "La İlahe İllallah", ortadakinde "Muhammedün Resulullah" yazan Kelime-i Tevhid madalyonlarına yer verilmiştir. Mavi renkli tahrirlere sahip madalyonların etrafı yine kıvrımdal ve çiçeklerle zenginleştirilmiştir. Her bir madalyonun tepe noktası âlem ile taçlandırılmıştır (**Resim 28**).

Resim 27-28. Mihrap ve minberin orijinal süslemeleri (Sümerkan & Okman, 1999, s. 13)

Güney duvarda bulunan yuvarlak kemerli pencerelerin kenarı da süsleme alanına dahil edilmiş ve mavi renkli konturla sınırları belirlenerek, dal, yaprak ve çiçeklerle dolgulanmıştır. Yılkavî

ilerleyen sarı renkli dallara yine sarı, kırmızı, yeşil renkli çiçekler bağlanmıştır. Madalyon tepelerini taçlandıran âlemler pencere üstü çerçevelerde de kullanılmış ve bir bütünlük oluşturulmuştur (**Resim 29**). Mihrabın sağında ve solunda minber ve vaaz kürsüsü arasında oluşan boşluklara vazodan çıkan çiçekler resmedilmiştir. Vaaz kürsüsü yanında yer alan çiçeklerde mihrapta görülen yüz yüze bakan C kıvrımlarının aynı karakterde kullanıldığı ve burada vazoların altına kaide olarak yapıldığı görülmektedir. Gövdesi şişkin, boynu boğumlu ve ağzı dar olan vazodan yeşil yapraklar arasına serpiştirilmiş sarı ve kırmızı renkli soyut çiçekler yükselmektedir (**Resim 30**). Minber yakınında yer alan görselde ise kıvrım dalların kaide oluşturduğu geniş gövdeli ve iki yandan kulpları olan sarı renkli vazo görülmektedir. Diğerinde olduğu gibi yeşil yapraklar arasında yükselen çiçekler ve goncalar seçilmektedir (**Resim 31**). Güney cephede tavan ile beden duvarlarının kesiştiği yatay kuşak, mavi konturla bordüre dönüştürülmüş ve mavi renkli kıvrım dallar ve aralarına serpiştirilen çiçeklerle tezyin edilmiştir. Belirli aralıklarla bu bordürden aşağıya doğru üç zincirle sarkıtılan ve gövde süslemeleri birbirinden farklı olan kandiller ile kompozisyon tamamlanmıştır (**Resim 32**).

Resim 29-30-31-32. Güney duvarda pencere detayı, vazodan çıkan çiçekler, tavan pervaz altı süslemeleri ve kandil

Doğu duvar süslemeleri, harim ve mahfil bölümüne denk gelecek şekilde iki bölümlüdür. Dış cepheye taş kemerli olarak yansıyan pencereler, harimde diğer pencerelerde olduğu gibi yuvarlak kemerlidir ve etrafı mavi ile çerçevlenerek, içi kıvrım dal ve çiçeklerle kompoze edilmiştir. Vaaz kürsüsünün üzerinde ise mimari tasvire yer verilmiştir. Baldaken planlı bir türbe, iki boyutlu yansıtılmıştır ve kubbesinin ortasından kandil asılmıştır. İçine yerleştirilen bitkiler, mezar üzerinde biten çiçekler izlenimi vermektedir. Sütunun birinin arkasından görülen servi ağacı ise mezarlıklarla özdeşleşen bu ağacın burada resmedilmesine uygun düşmüştür (**Resim 33**).

Harim bölümünün üst duvarlarında tıpkı mihrap üstündeki kurguya benzer madalyonlar kullanılmıştır. Sağdan sola sırasıyla, "Osman", "Ali", "Hasan" isimlerine yer verilmiştir. Madalyonların etrafı diğerlerinde olduğu gibi çiçeklerle süslenmiş, âlemler ile taçlandırılmıştır. Tavan ile duvarın kesiştiği alan bordüre dönüştürülmüş ve iç kısmı kırmızı renkli soyut dallarla bezenmiştir. Bu bordürün altından yine kandillerin sarkıtıldığı görülmektedir (**Resim 34**).

Resim 33-34. Doğu duvar süslemelerinde mimari tasvir ve madalyonlar

Mahfilin altına ve üstüne denk gelen kısımlarda da benzer süslemeler görülmektedir. Altta ana giriş kapısının kenarlarında pencereler ile organik bütünlük sağlayacak şekilde çift taraflı bordürler kullanılmıştır. Mavi ile yapılan bordür çerçevesinin iç yüzeyi, mavi, kırmızı, yeşil ve sarı renklerle kıvrım dallara tutturulmuş çiçeklerle bezenmiştir. Kapının her iki kenarında meyveli ağaçlar resmedilmiştir Sağ taraftaki elektrik panosunun altında kaldığı için türü tam tespit edilemese de sol tarafta ki elma ağacıdır (**Resim 35**).

Mahfilin üst kısmında ise harimdeki madalyonların devamı niteliğinde bir madalyon bulunmaktadır ve içinde "Hüseyin" yazılmıştır. Burada bulunan pencereler yine diğer pencerelerde olduğu gibi yuvarlak kemerli süsleme kuşağına dönüştürülmüş ve içleri bitkilerle süslenmiştir. Bu süslemeler arasında kalan boşluğa ise stilize edilmiş üzüm ağacı ve kiraz ağacı resmedilmiştir (**Resim 36**).

Resim 35-36. Doğu duvar süslemeleri

Batı duvarda minber ile mahfil arasında kalan boşluklarda görülen harim süslemeleri, üst kısımda pencere kenarı ve madalyonla sağlanmıştır. Madalyon çiçeklerle çevrelenmiş ve iç kısmında "Ömer" ismine yer verilmiştir. Bu cephenin tavan altı kısmında da diğer cephelerde olduğu gibi bitkisel süslemeli bordür kuşağı ve alt kısmından sarkan kandiller görülmektedir (**Resim 37**). Alt kısımda ise minber ile mahfil arasında kalan duvar boşluğuna rakamları Osmanlıca olan ve 03.00'ü gösterir şekilde resmedilen saat tasviri yer alır. Kare olan saatin üstü kubbe şeklinde tasarlanmıştır (**Resim 38**).

Resim 37-38. Batı duvar süslemeleri ve saat tasviri

Batı duvarda mahfilin alt kısmında sıralı bir biçimde yerleştirilen, hurma, muz, armut, elma, vişne gibi türleri tespit edilebilen ağaç tasvirlerine yer verilmiştir. Ağaçların gövdeleri birbirine benzer şekilde resmedilmişken, dalları bir kısmında çizgisel üslupta bir kısmında ise yapraklarla hareketlendirilerek verilmiştir (**Resim 39**). Mahfilin üst kısmında, içinde "Ebubekir" yazılı madalyon, pencere kenarı süslemeler ve muşmula ile vişne ağacı resmedilmiştir. Görseller diğer cephe motifleri ile benzer özellikler taşımaktadır (**Resim 40**).

Resim 39-40. Batı cephe mahfil altı ve mahfil üstü süslemeler

Kuzey duvar süslemeleri, sadece mahfil altında giriş kapısının her iki yanında resmedilen ağaçlar ile sağlanmıştır. Kenarlarda asma, vişne, elma gibi türlerin tespit edildiği ağaçların yanı sıra kapının her iki kenarında servi ağaçları görülmektedir. Kapının her iki kenarı diğer kapıda olduğu gibi mavi renkli kıvrım dallarla kompoze edilen çift taraflı bordür düzenine sahiptir (**Resim 41**). Son cemaat yeri sonradan kapatıldığı için kuzey cephenin mahfil üstünde herhangi bir süslemeye yer verilmemiştir. Caminin son cemaat yerinin kapatılmayan açık bölümünde görülen kalem işi süslemeler, karakteristik olarak iç süslemelere benzemektedir. Servi ağacı, cami ve minare, kemerli yapı içinde asılı kandil, kandilin içinde görülen mizan terazisi, cami ile merdivenli platform üzerinde duran kapalı bir mekan arasındaki köprü (sırat köprüsü) ile ikonografik açıdan ahiret yaşamına göndermeler yapılmıştır (**Resim 42**).

Resim 41-42. Kuzey duvar ve son cemaat yeri süslemeleri

Manzumenin diğer birimi olan imam/müderres evi, caminin kuzeybatı köşesinde eğimli bir arazi üzerine konumlandırılmıştır. Oldukça küçük boyutlu, gösterişsiz ve sade bir mimari sergileyen iki katlı yapının doğu cephesi, zeminden bir basamak yükselti ile ulaşılan giriş kapısı ve her iki yanında bulunan mazgal pencereleri, üst kat seviyesine sonradan eklenen ahşap malzemeli balkonuyla ön cephe olarak tasarlanmıştır. Giriş kapısı, eşik ve lentolarında da ahşap malzemenin kullanıldığı çift kanatlı bir yapıya sahiptir (**Resim 43**). Batı cephesi, hiçbir açıklığı olmayan sağır cephedir. Bu cephede görülen malzeme farklılığı, müdahale geçirdiğini göstermektedir (**Resim 44**). Hazireye bakan güney cephe, sonradan açıldığı belli olan dikdörtgen formlu penceresi ile oldukça sadedir (**Resim 45**). Kuzey cephe ise ikisi altta biri üst kat seviyesinde mazgal pencerelere sahiptir (**Resim 46**). Oldukça sade bir mimariye sahip olan yapının üst örtüsü sac malzeme ile kaplanmış dört yöne eğimli kırma çatıdır.

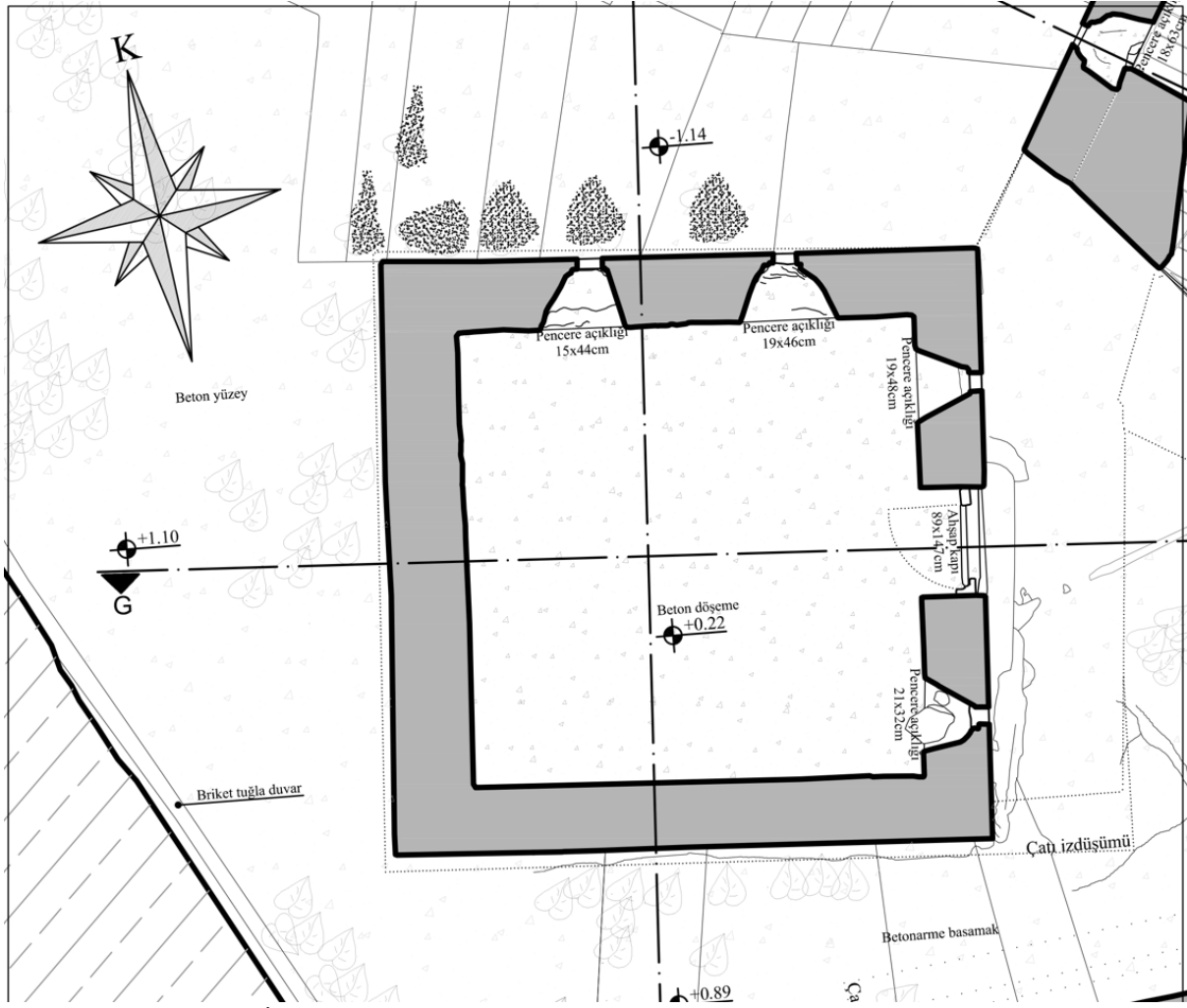

Resim 43-44-45-46. İmam evi cephe mimarisi (Doğu, batı, güney, kuzey)

Kare plana sahip yapı, iki katlı olarak tasarlanmıştır (**Çizim 4,5**). Zemin kata erişimi sağlayan kapı 89x147 cm ölçülere sahiptir. Kapının sağında ve solunda bulunan mazgal pencere 21x32 cm ölçülere sahipken, solda bulunan pencere 19x48 cm ölçülere sahiptir. Zemin katı aydınlatan diğer pencereler ise kuzey cephe yönündedir. Sağdaki 19x46, soldaki 15x44 cm ölçülere sahiptir. Pencerelerin tamamı iç mekana şevli olarak yansıtılmıştır (**Resim 47,48**).

İmam evinin üst katı yatay ve dikey olarak beden duvarlarına sabitlenen ahşap babalarla taşınmaktadır. Günümüzde üst kata ulaşım, bitişiğinde bulunan medresenin üst kat köşesine sonradan yapıldığı belli olan ahşap merdivenlerle ulaşılan balkondan sağlanmaktadır. Orijinalde ne şekilde olduğu bilinmemektedir, fakat iç mekanda giriş kapısının sağında veya solunda yer alan merdivenle ulaşımın sağlanıyor olması büyük olasılıktır. Balkon ortasında bulunan tek kanatlı kapı, 89x157 cm ölçülere sahiptir. Sağında ve solunda ortalama 55x125 cm açıklıklara sahip pencereler bulunmaktadır. Pencerelere kapı ile aynı malzemeye sahip çift kanatlı ahşap kapaklar yapılmıştır. Doğu duvarı içten ahşap olan yapının güney duvar ortasında pencereye yer verilmiştir. Bu cephede ayrıca orijinalde de var olan niş bulunmaktadır. Batı duvar ortasında ocak ve sağında 3 gözlü ahşap dolap/niş bulunmakta

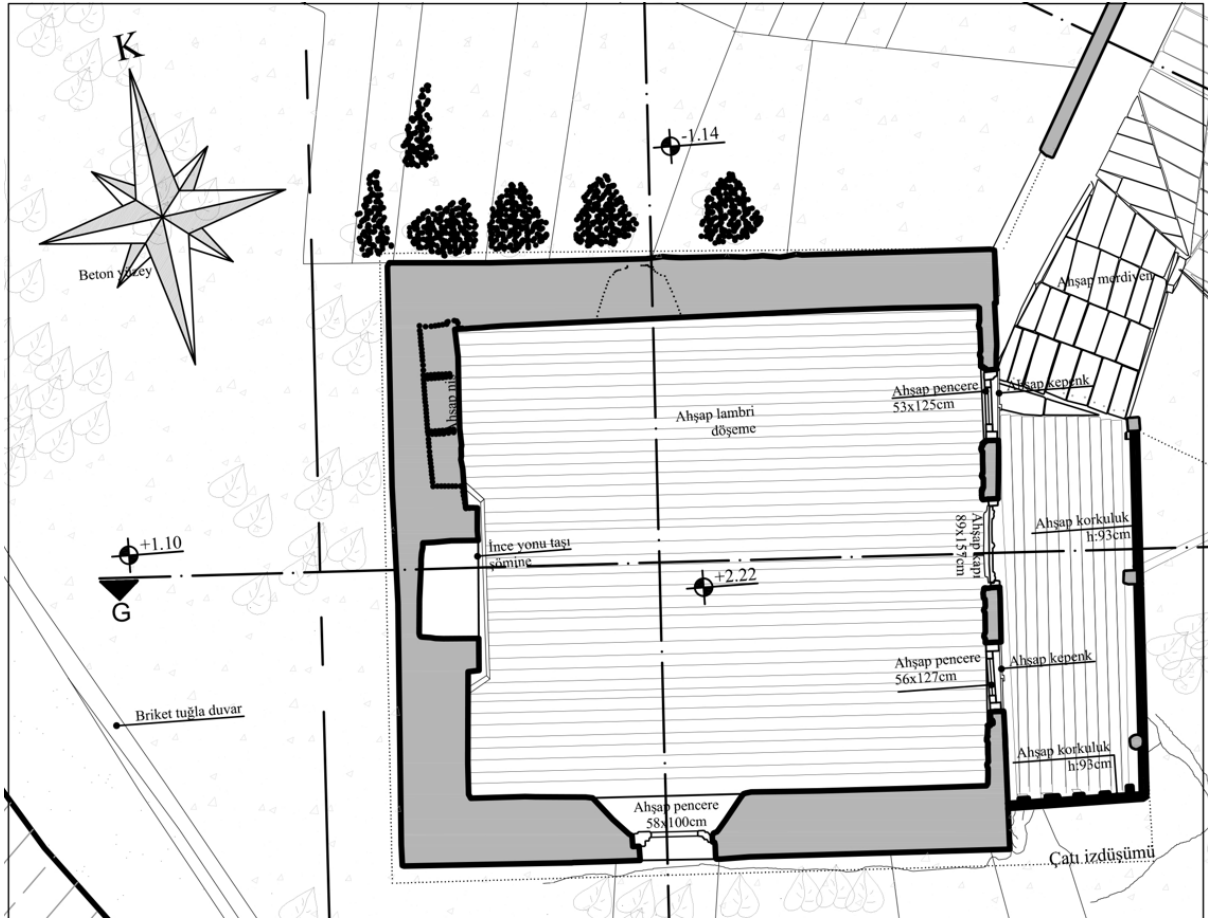
iken kuzey duvarda tek pencere açıklığı mevcuttur. Yapının zemin ve tavanı lambri kaplamalıdır (Resim 49-52).

Çizim 4. İmam evi zemin kat rölöve planı (Ataman, 2022, s.33; VGM Arşivi)

Resim 47-48. İmam evi zemin kat

Çizim 5. İmam evi üst kat rölöve planı (Ataman, 2022, s.34; VGM Arşivi)

Resim 49. Balkon

Resim 50. Merdivenler

Resim 51. Kapı

Resim 52. Pencere

Manzumenin eğitim yapısı olan medrese, caminin kuzey cephesi karşısında doğu-batı doğrultusunda konumlandırılmış, güneybatı köşesi imam evi ile sonradan ilişkilendirilmiştir. Medresenin ön cephesi olan güney cephede zemin kat seviyesinde üç giriş açıklığı bulunmaktadır. Üst katın ise günümüzde ön tarafı açıktır. Bu kata ulaşım, alt katın kapı açıklığı önüne yerleştirilen ahşap harici merdivenle sağlanmaktadır. Üst katın doğu yönü, bir pencere ve ocağı içine alacak şekilde ahşap malzeme ile çevrilmiş ve çay ocağına dönüştürülmüştür. Bu katın alt kat beden duvarlarından yaptığı taşıntı, yekpare dört büyük blok taşla taşınmaktadır (Resim 53). Kuzey cephe alt katta sekiz, üst katta beş pencere açıklığına sahiptir. Pencere kenarları blok taşlarla belirlenmiştir. Cephe taşlarındaki farklılıklar onarım geçirdiğine işaretler (Resim 54). Doğu cephe orijinalde sağır bir örgüye sahipken sonradan eklenen çay ocağına cephe ortasında bir pencere açılmıştır (Resim 55). Batı cephe, imam evi ile bağlantının sağlandığı cephedir ve ortasında bir pencere açıklığı bulunmaktadır (Resim 56).

Resim 53. Güney cephe

Resim 54. Kuzey cephe

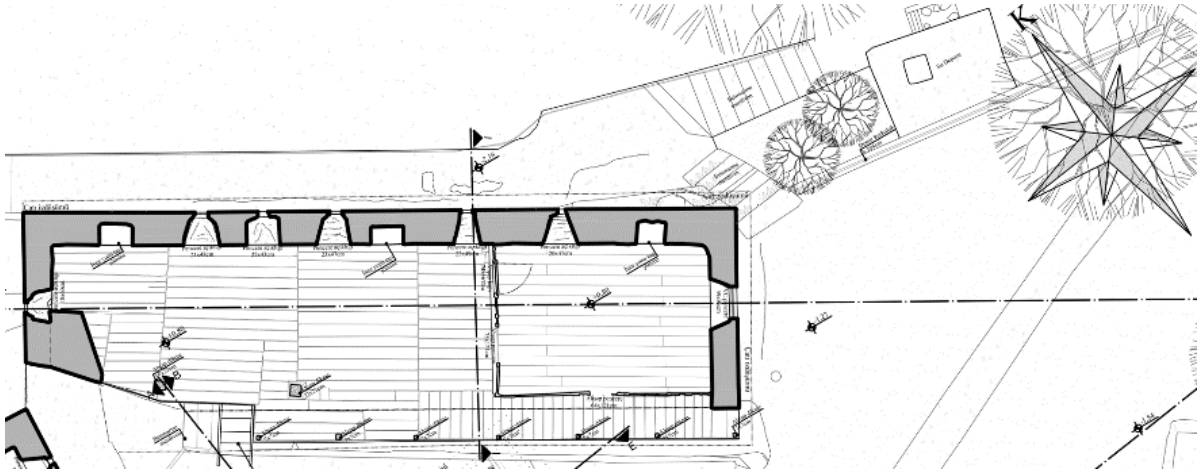

Resim 55. Doğu cephe

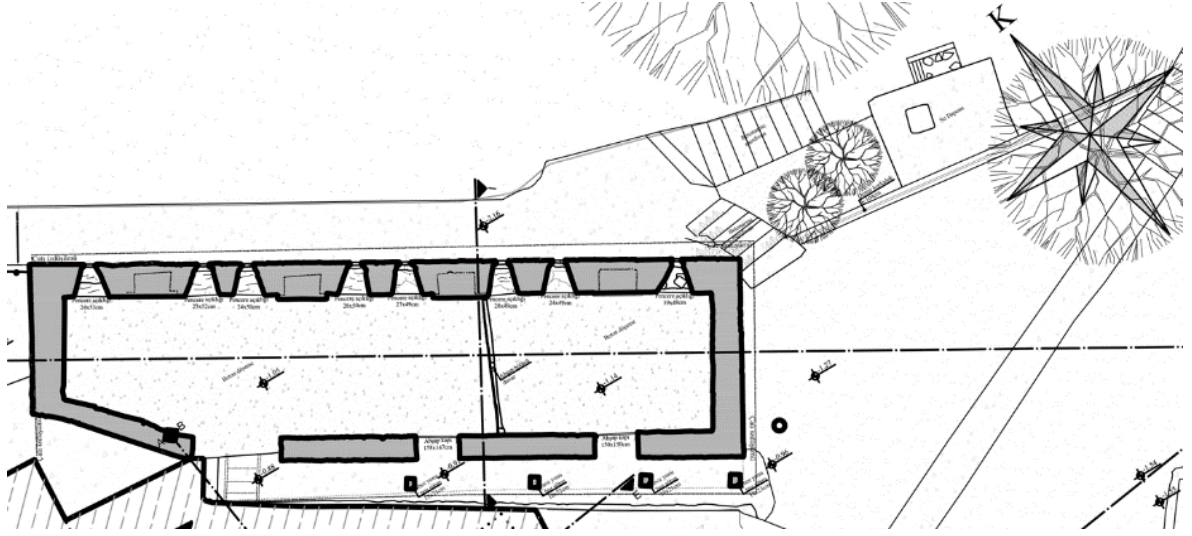

Resim 56. Batı cephe

Medrese plan olarak dikdörtgen kurgulu ve iki katlı bir düzenleme göstermektedir (**Çizim 6,7**). Alt katta 1,50x1,50 m ölçülere sahip iki kapı açıklığı ve diğerlerinden büyük ölçülerde tutulmuş bir kapı açıklığı daha mevcuttur. Kuzey yönde açılmış ortalama ölçüleri 30x50 cm olan sekiz mazgal pencere ile aydınlatılmaktadır. Pencere arasında dört ocak nişine yer verilmiştir. Günümüzde odalar arasında bölen duvarlar yıkılmıştır, sadece ahşap bir bölme yapılmıştır (**Resim 57-58**).

Çizim 6. Medrese zemin kat rölöve planı (Ataman, 2022, s.38; VGM Arşivi)

Çizim 7. Medrese üsk kat rölöve planı (Ataman, 2022, s.40; VGM Arşivi)

Resim 57-58. Medresenin zemin katı

Medresenin üst katına ulaşım ahşap harici merdiven ile sağlanmaktadır. Kuzey cephe yönünde açılmış beş, batı cephede açılmış bir ve sonradan eklenen çay ocağına açılmış bir pencere ile aydınlatılan üst katın hücre bölümlenmeleri zemin katta olduğu gibi yıkılmıştır. Kuzey duvarda yer verilen dört ocağın varlığı orijinalde bu katta da hücrelerin olduğunu göstermektedir. Günümüzde çay ocağının dışında kalan kısımda ortaya yerleştirilen iki ayakla üst örtünün taşınması sağlanmıştır. Ayrıca ön tarafında dört blok taş ile taşınan ahşap dikmeli revak mevcuttur (Resim 59-60).

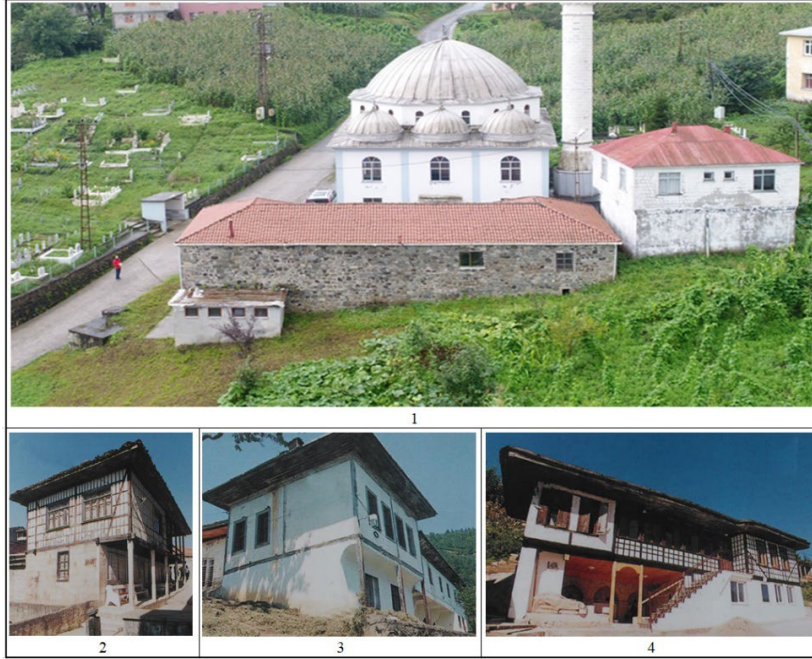

Resim 59-60. Medresenin üst katı

Dış cephede köşe taşlarında ince yonu, cephede ise kaba yonu ve moloz taş kullanıldığı görülmektedir. Pencere kenar taşları düzgün kesilmiş blok taşlardır. Ön cephede üst katın dikmelerinde, merdiveninde ve çay ocağının duvarlarında ahşap malzeme kullanılmıştır. Balkon çıkmasını taşıyan taşıyıcılar yekpare blok taşlardır. Üst örtüsü, sac malzeme ile kaplanmış dört yöne eğimli kırma çatıdır.

Değerlendirme

Trabzon ili Tonya ilçesi sınırlarında bulunan Kozluca Manzumesi, 19. yüzyılın ikinci yarısında farklı yıllarda yapılan cami, imam evi ve medreseden oluşan küçük programlı bir yapılar topluluğudur. Samsun/İlkadım Süleyman Paşa Medrese ve Camisi (1831), Ordu Osman Paşa Külliyesi (1842), Rize/Çayeli Çukurluhoca Medresesi (1870) gibi Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nin kompleksleri arasında bulunan Kozluca Manzumesi, Trabzon'da bulunan Tonya/İskenderli Turalı Cami ve Medresesi, Of/Uğurlu Cami ve Medresesi, Çaykara/Akdoğan Mahallesi Cami ve Medresesi, Dernekpazarı/Çalışanlar Mahallesi Cami ve Medresesi gibi 19. yüzyıl sonunda mimariye kazandırılmış yapılarla beraber ibadet ve eğitim birlikteliğine verilecek önemli örnekler arasındadır (**Levha 1**).

Levha 1. Trabzon ilinde ibadet-egitim birlikteliğini sağlayan komplekslere örnekler
(1. Turalı, 2. Uğurlu, 3. Akdoğan, 4. Çalışanlar Cami ve Medresesi)

Manzumenin ana yapısı olan cami, Trabzon sınırlarında anılan yıllar içinde mimariye kazandırılmış diğer camiler ile yakın benzerlikler göstermektedir. Arazi yapısı ve iklim sebebiyle subasman platform üzerine oturtulan kütsesi, bölgeden elde edilen taşların işlenmesiyle ya da moloz taşlarla yığma teknikle oluşturulmuş cephe düzenlemesi, iklim sebebiyle kullanılan eğimli üst örtüsü dış cephede dikkat çeken en belirgin özellikleridir. Bununla beraber, Trabzon camilerinde genellikle kuzey cephede bulunan üç ya da beş gözlü son cemaat yerinin üç gözlü olarak tekrar edilişi, form ve kanat sayısı açısından farklılıklar gözlense de giriş kapısının cephede vurgulanan mimari eleman olması, kemer formları farklılaşsa da plan kurgusu dikdörtgen olan pencereleri ise mimari ayrıntılarda Trabzon geleneksel mimarisinin takipçisi olan diğer unsurlardır.

Trabzon kırsalında yoğun bir şekilde karşımıza çıkan basit dikdörtgen planlı Kozluca Cami, mihrap ekseninde kuzey-güney doğrultusunda konumlandırılmış, içten düz ahşap tavanla kapatılmış, dikdörtgen köşk çıkmasına sahip asma kat şeklinde dizayn edilen mahfili ile geleneksel kodları taşımaktadır (Sarı, 2021).

Oldukça basit mimarisine karşın Kozluca Cami, süsleme özellikleri açısından bölgede ki önemli eserler arasındadır. Taş ve ahşap süslemeleri, teknik ve motif dağarcığı açısından diğer camilerle benzer özelliktedir. Yoğun kalem işi süslemeleri ise her ne kadar 20. yüzyılın ikinci yarısında elden geçirilmiş

olsa da aynı motiflerin diğer camilerde karşımıza çıkması, yenilemenin aslına uygun yapıldığını göstermektedir. Batılılaşma döneminde başkent eserlerinde sıklıkla karşımıza çıkan Neobarok, Rokoko, Ampir ve Eklektik üslupların getirisi olan realist çiçek tasvirleri, S-C kıvrımları, rozet-kartuş uygulamaları, mimari ya da nesne içerikli betimlemeler, perde motifleri gibi süsleme unsurları, Trabzon camilerinde de görülmektedir. Osmanlı süsleme sanatlarına damgasına vuran dönemin revivalist ve eklektik üsluplarını, kırsalda yer alan ve mimarisi mahalli usta-çırak ilişkisi ile ilerleyen bir eser de takip edebilmek (Yavuz, 2009, s. 307-322; Özen & Aksakal) oldukça değerlidir. Her ne kadar Osmanlı sanat ortamının 19. yüzyıldaki coşkusunu yansıtıyor olsa da Kozluca Cami’de olduğu gibi Trabzon kırsal kesim eserlerinde unsurların resmedilmesinde stilizasyon, oran-orantı gibi uygulama aksaklıkları görülmekte, bu da eserlerin yerel özelliklerini açığa çıkarmaktadır.

Kozluca imam/müderriş evi, malzeme açısından külliye diğer yapıları ile aynıdır, fakat ihtiyaca yönelik şekillendirildiği için bölge mimarisindeki konutlardan farklıdır. Trabzon’da bahçe içerisinde genellikle çok katlı ele alınan, bütün birimleriyle işlevselliğin ön planda olduğu, müştemilat birimleriyle ön plana çıkan çok programlı kırsal konutların (Başkan, 2008, s. 41-90) aksine oldukça küçük boyutta ele alınmıştır.

1903 tarihli Trabzon Salnamesi’nde adı geçen yapılardan biri olan *Kozluca Medresesi*, kendisinden önce Tonya’da varlığı bilinen ve 1888 tarihli Salnamede adı geçen Barkozmanlı (Kayacan), Ağırköy (Büyükmahalle), Şova (Şenocak) ve Kumyatak (Turalı) Medreseleri ile beraber bölgedeki eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü önemli merkezlerden biridir. Bu medreselerden sadece Kozluca ve İskenderli Mahallesi’nde bulunan Turalı Medresesi günümüze ulaşabilmiştir.

19. yüzyılda, Trabzon’un medrese yapıları açısından Tonya ile sınırlı kalmadığı, özellikle ünü coğrafi sınırlar dışına yayılmış Of, Çaykara ve Dernekpazarı’nda da bulunan medreseleri sebebiyle Anadolu’nun önemli eğitim kentlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır (Zorlu & Keskin, 2019, s. 41; Tunçer, 2017, s. 25-46; Günaydın, 2008, s. 101-136). 3 Mart 1924 tarih ve 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile tüm Anadolu medreselerinin kapatılması (Turan, 2011, s. 193; Arı, 2002, s. 181; Sungu, 1938, s. 424) sürecinde Trabzon medreseleri de kapatılmış (Çapa, 2001, s. 23) ve kimi binaların işlevleri değiştirilmiş, kimileri ise atıl bırakılarak kaderine terkedilmiştir.

Aynı kaderi yaşayan Kozluca Medresesi, Tonya’da bulunan Turalı Medresesi (1880-1890) ile hem plan ve mimari hem de araziye konumlandırılmaları bakımından yakın benzerlik göstermektedir. Özellikle ön kısımdaki revak düzenlemeleri, pencere biçimleri, malzeme dokusu, iç bölümdeki ocak yapıları ile yakın yıllarda ve birbirine benzer özelliklerle inşa edilmişlerdir (**Resim 61-62**).

Resim 61-62. Tonya/Turalı Medresesi

SONUÇ

İslam medeniyeti ve kültürü açısından önemli olan kompleks yapıların Trabzon'da yapılmış, yapılan onarım ve eklemelerle günümüze kadar ulaşmış mütevazı bir örneği olarak dikkat çeken Kozluca Manzumesi, Osmanlı Devleti'nin geç döneminde Trabzon'da ibadet ve eğitim temelli yapıların birlikteliğine güzel bir örnektir. Yapılış amacı "halka hizmet" olan ve Osmanlı geleneğini sürdüren bu eserler, mimarının uygulandığı ve kullanılan malzeme noktasında yerel bileşenlerin etkili olduğunu göstermektedir.

Trabzon kırsal cami mimarisinin önemli örneklerinden olan Kozluca Camii, iç mekan duvarlarında kullanılan kalem işi süslemeleriyle ayrıca önem taşımaktadır. Ahiret yaşamına yapılan vurgu, cennet imgesine uygun bitki ve ağaç türlerinin resmedilmesi, zaman kavramına atıfta bulunan saat görseli, ölümü anlatan türbe yapısının nakşedilmesi gibi ayrıntılarıyla zengin bir ikonografik anlatının temsilcileri arasındadır. Realist çiçek ve ağaç betimlemeleri ve S-C kıvrımları ile Neobarok üslubuna atıfta bulunulmuşken, perde-püskül gibi tekstil malzemeleri, kandil, şamdan-mum, terazi gibi günlük kullanım eşyalarının kullanımıyla Ampir üslubun altı çizilmiştir. Süslemelerin hiç boş yer kalmayacak biçimde ele alınması ise Rokoko'nun yansıtıldığı alan olmuştur. Mahalli ustalar eliyle, iklime, malzemeye, ihtiyaca ve yerel mimari birikime göre şekillendirilen manzumedeki görülen süsleme repertuarının başkent eserlerine yaklaşan ölçüde olması Trabzon'un başkentini sanat ortamını sıkı takip etmesiyle açıklanmaktadır. 19. yüzyıl Osmanlı sanat ortamının beğeni ve sanat anlayışını kentte kırsalında tespit ediyor olmak, Trabzon kültürünün zenginliğine vurgu yapmaktadır.

Cami görevlisinin konaklaması için yapılan konut, geleneksel ev tipolojisine aykırı bir biçimde ihtiyaca yönelik basit düzende planlanmışken, daha sonra eklenen medresesi bölgesel özellikler yansıtmaktadır. Geç dönemde eklenen minaresi günümüz mimarisine uygun biçimde yapılmış, abdest alma mekanları ve tuvalet birimleri de yakın bir tarihte eklenmiştir. Ayrıca yapıldığı ilk günden itibaren gömülerin yapıldığı haziresi de günümüzde de mahallenin mezarlığı olarak hala kullanılmaktadır.

Bütün bu özellikleriyle Kozluca Manzumesi, yapılan eklemelerle zaman içinde genişleyen ve işlevi zenginleştirilen yapılar topluluğu olarak Trabzon'da yerleşik yapı sanatının mimari ve süsleme ayrıntılarının okunabildiği ender eserler arasında yerini almıştır. Türk kültür tarihinin somut verileri olan bu eserler, maalesef zamanın yıkıcı etkisi ile karşı karşıyadır. Cami, günümüzde kullanıldığı için koruma amaçlı yapılan müdahalelerle diğer yapılara göre daha iyi durumda olsa da medrese ve imam evi atıl durumdadır. Yakın bir tarihte aslına uygun bir biçimde restore edilecek olması, kültürün gelecek kuşaklara aktarılması açısından önemli olduğu gibi Trabzon yerel yönetim kurumlarının bu kültürel zenginliklere sahip çıktığını göstermesi hususunda da sevindirici bir husustur.

SUMMARY

"Kulliye" and "manzume", which are a collection of buildings where units serving different functions such as mosques, madrasahs, bimarhanes (hospital), imarets (food pantry), arastas (bazaar), inns, bathhouses, schools, libraries, tekke-zawiyes (islamic monestry), tombs, fountains, and muvakkithanes (the place where the time and hour of prayer were calculated and small-scale astronomical studies were carried out) are collectively located together, gave their first examples in Anatolia with the Artuqids and Mengujeks. These complexes, which were expanded and used by the Ottoman Empire throughout its architectural history, were built primarily in the capital cities of Bursa, Iznik and Edirne. The change in the administrative center of the state with the conquest of Istanbul resulted in a shift in the kulliye construction to Istanbul. The construction of kulliye accelerated in metropolitans, especially in Istanbul with the Ottoman Empire's expansion.

Trabzon, one of the most prominent cities of Anatolia, was also one of the cities where major works of this nature were constructed. Immediately after its conquest in 1461, Trabzon was the scene of settlement activities with a Turkish identity, and both the city center and its districts, which were sub-districts in the 19th century, hosted small-scale complexes. The Ortahisar Fatih Grand Mosque (Panaghia Crysocephalos Church), which was converted into a mosque after the conquest in the city center, was surrounded by a madrasah, a muvakkithane, a school and a dârülkurrâ (the madrasa department that teaches methods of reading the Qur'an), and a kulliye that met social needs was built. Additionally, Gülbahar Hatun Kulliyesi (1514) consisting of dârülkurrâ, imaret, madrasah, hammam and mausoleum, İskender Paşa Mosque (1529) with a fountain and madrasah, Hamza Paşa Mosque (18th century) with a mausoleum, Abu Bekir (Semerciler) Mosque (1759) with a madrasah, a hazire (tomb) and a dârülkurrâ, Hacı Yahya Mosque (1782) with an inn and a fountain, Çarşı Mosque (1839) with a fountain, a muvakkithane and a madrasah were also centers of attraction for worship, education, commerce and social activities in the city center.

It is possible to find more modestly planned buildings at intersections serving a few villages in rural Trabzon. It is known that the rooms built adjacent to the harem in Arakli Bereketli Quarter (Masele) Mosque (1867) and Old Hayrat Dereyurt Central Mosque (1832), and the lower floors in Caykara Camlibel Quarter Mosque (1887), Uzungol Quarter Filak Mosque (1812-13) and Arsin Nuroğlu Mahallesi Mosque (1941) were utilized for educational purposes. The mosque-madrasa combination found in Ucdirek Mosque (1872) in Caykara Soganlı Quarter is an embodiment of a more comprehensive practice. However, the examples that were added to the structures such as madrasahs, imam houses, fountains, schools, etc. are also substantial. Çaykara Taşören Quarter Mosque (1841), Dernekpazarı Kondu Quarter Central Mosque (19th century), Taşçılar Quarter Central Mosque (1804-05), Of Bölümlü Mithat Paşa Quarter Mosque (1846), Sürmene Gültepe Quarter Abdülhamit II Mosque (1867) and Kozluca Architectural Manzume, which is the subject of the present study, are just a few of these.

Kozluca Manzume, with a mosque and imam's house, the construction of which started in 1861, and a madrasah, the name of which was first mentioned in the Salname dated 1903, is a manzume that gained more functionality over time and was incorporated into the structure. Kozluca Mosque bears striking similarities with other mosques in Trabzon that were added to the structure in the aforementioned years. The most prominent features of the façade are its mass placed on a sub-base platform owing to the land structure and climate, its facade arrangement formed by processing the stones obtained from the region or by masonry technique with rubble stones, and its sloping top covering which is used due to the climate. However, the recurrence of the three- or five-eyed last congregation place, which is usually found on the north façade in Trabzon mosques, as three-eyed, the entrance door being the emphasized architectural element on the façade, although differences are observed in terms of form and number of wings, and the rectangular windows in the plan, although the arch forms differ, are other elements that follow the traditional architecture of Trabzon in terms of architectural details. The simple rectangular planned Kozluca Mosque, which we frequently encounter in rural Trabzon, carries traditional codes with a mihrab axis positioned in the north-south direction, closed with a flat wooden ceiling from the inside, and a mahfil (gathering place) designed with a rectangular pavilion exit.

Notwithstanding its rather basic architecture, Kozluca Mosque is among the most prominent monuments in the region in terms of ornamental features. The stone and wood decorations are similar to other mosques in terms of technique and pattern vocabulary. Although the intense pencil decorations were overhauled in the second half of the 20th century, the fact that the same patterns are found in other mosques indicates that the renovation was carried out faithfully. Realist floral depictions, S-C curves,

rosette-cartouche applications, architectural or object depictions, and ornamental elements such as curtain patterns, which are the result of Neobaroque, Rococo, Ampir and Eclectic styles, which are frequently encountered in capital works during the Westernization period, are also found in Trabzon mosques. It is highly significant to be able to trace the revivalist and eclectic styles of the period, which left their mark on Ottoman decorative arts, in a work located in the countryside and whose architecture progressed through a local master-apprentice relationship. Despite reflecting the enthusiasm of the Ottoman art scene in the 19th century, Trabzon rural works, such as the Kozluca Mosque, suffer from stylization, proportion and ratio problems in the depiction of the elements, revealing the local characteristics of the works.

The imam's house, located on a sloping land in the northwest corner of the mosque, is designed as a two-storey building but has a rather basic architecture. The front façade of the building, which originally had unknown interior partitions, is now connected to the madrasah by a staircase. The madrasah, which was later incorporated into the complex, is rectangular in plan and has two storeys. Apparently, the building had student cells on both floors like the other madrasas in the region, but today the interior partitions have been demolished. It has similar features with other Trabzon madrasahs built in recent years with its portico arrangements in the front, window forms, material texture, and stove structures in the interior.

Kozluca Manzume, with all of these features, is among the rare works where the architectural and ornamental details of the established building art in Trabzon can be interpreted as a group of buildings that were expanded over time with the additions made and whose function was enriched. These artifacts, which are the concrete data of Turkish cultural history, unfortunately face the corrosive effects of time. Although the mosque is in better condition than the other buildings due to conservation interventions, the madrasah and the imam's house are neglected. The fact that it will be restored to its original form in the near future is significant in terms of transferring the culture to future generations, and it is also pleasing that Trabzon local government institutions embrace these cultural treasures.

Makale Bilgileri		Article Information	
Etik Kurul Kararı:	Etik kurul kararından muaftır.	Ethics Committee Approval:	Exempt from the Ethics Committee Decision.
Katılımcı Rızası:	Katılımcı yoktur.	Informed Consent:	No participant.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.	Financial Support:	No financial support from any institution or project.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.	Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan rölöve çizimleri, restorasyona alınacak manzume için Mukaddes Ataman (2022) tarafından Trabzon Vakıflar Bölge Müdürlüğü'ne sunulan Rölöve-Restitüyon-Restorasyon projesi için hazırlanmıştır. Proje raporunu paylaşımına açma hususunda desteklerini esirgemeyen Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ve Trabzon Vakıflar Bölge Müdürlüğü'ne teşekkür ederim.	Copyrights:	The survey drawings used in the study were prepared for the Survey-Restitution-Restoration project submitted to Trabzon Regional Directorate of Foundations by Mukaddes Ataman for the manzume to be restored. I would like to thank the General Directorate of Foundations and Trabzon Regional Directorate of Foundations for their support in sharing the project report.

KAYNAKÇA

- Akok, M. (1968). Hacı Bektaş Veli mimari manzumesi. *Türk Etnografya Dergisi*, 10, 27–58. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2158308>.
- Akok, M. (1969). Diyarbakır Ulu Cami mimari manzumesi, Vakıflar Dergisi, 8, 113–139. Erişim adresi: <https://acikerisim.fsm.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11352/1591/Akok.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
- Akocan, F. (1969). Türk külliyeleeri. *Vakıflar Dergisi*, 8, 303-308. Erişim adresi: http://isamveri.org/pdfdrq/D00143/1969_8/1969_8_AKOZANF.pdf
- Arel, A. (1975). *Onsekizinci yüzyıl İstanbul mimarisinde batılılaşma süreci*. İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- Arı, A. (2002). Tevhid-i Tedrisat ve laik eğitim. Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 22(2), 181-192. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/77429>.
- Arık, R. (1988). *Batılılaşma dönemi Anadolu tasvir sanatı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Arık, R. (1999). Batılılaşma dönemi Anadolu Türk mimarisine bir bakış. *Osmanlı*, (C. 10, s. 247-264). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Arslan, E. <https://www.enverarslan.com/bildiri/>. Erişim Tarihi: 03.05.2023.
- Aslan, T. (2009). Osmanlı aydınlarının gözüyle batılılaşma. *Erdem*, 55, 1-31. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erdem/issue/43868/539704>.
- Ataman, M. (2022). *Kozluca Camii ve Medresesi Rölöve-Restitüsyon-Restorasyon Raporu*.
- Ayhan, H. (1992). Batılılaşma. *İslam Ansiklopedisi* (C.5, s. 158-162). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Başkan, S. (2008). Geleneksel Doğu Karadeniz evleri. *Erdem*, 52, 41-90. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/670776>.
- Batur, A. (1985). Batılılaşma döneminde Osmanlı mimarlığı. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (C. 4, s. 1043-1061). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Beşirli, M. (1999). Osmanlı' da modernleşme ve aydınlar, 1789-1908. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 2(5). 131-58. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/da/issue/4442/61201>.
- Çapa, M. (2001). Tevhid-i Tedrisat sonrası Trabzon'da eğitim. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 16, 21–30. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/egetid/issue/5043/68737>.
- Çobanoğlu, A. V. (2002). Külliye. *İslam Ansiklopedisi* (C. 26, s. 542-544). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Eyice, S. (1992). Batılılaşma. *İslam Ansiklopedisi* (C. 5, s. 171-81). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Eyice, S. (2014). Batı sanat akımlarının değiştirdiği Osmanlı dönemi Türk sanatı. *Türkler Ansiklopedisi* (C. 15, s. 284-309). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Günaydın, M. (2008). Of medreselerinin tarihi fonksiyonelliğine bakış. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (12) 101-36. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/213198>.
- Hasol, D. (2016). *Ansiklopedik mimarlık sözlüğü*. İstanbul: Yem Yayınları.
- İnan, Y. Z. (1971). *Türklerde batılılaşma akımı ve İslam'da batılı düşünce*. İstanbul: Akın Yayıncılık.
- Kalyancu, H. (2010). *Tonya*. Ankara: Korza Yayıncılık.
- Karpuz, H. & Sümerkan, M. R. (2016). Trabzon'da dini eğitimin mekâna yansması medreseler. I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı II içinde (s. 1059-1065). Trabzon: Büyükşehir Belediyesi Yayınları.

- Kazaz, E. & Tuluk, Ö. İ. (2021). Trabzon bölgesi kırsal camileri: yer-yapı ilişkisi üzerine morfolojik bir değerlendirme (1). *METU JFA*, 2021(2), 207-240. Doi: <http://dx.doi.org/10.4305/metu.jfa.2021.2.4>.
- Kuran, A. (1969). *Anadolu medreseleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kuran, A. (1996). Osmanlı külliyelerinde yerleşme düzeni-bir tipoloji denemesi, Prof. Doğan Kuban'a Armağan Kitabı içinde (s.39-44). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Küçükömer, İ. (2002). *Düzenin yabancılaşması (batılılaşma)*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Okumuş, A. (2016). *Türk süsleme sanatlarında barok ve rokoko*. İstanbul: İlke Yayıncılık.
- Önal, R. Ç. (2021). *Trabzon mihrapları*, (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.
- Önge, M. Y. (1988). Ahî Evran Zâviyesi. *İslam Ansiklopedisi* (C.1, s. 530-31). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Önge, M. Y. (2006). Konya'nın Meram mesiresindeki mimari bir manzume, *Vakıflar Dergisi*, 10, 367-383. Erişim adresi: <https://docplayer.biz.tr/16407069-Konya-nin-meram-mestresindeki-mimari-bir-manzume.html>.
- Özen H. & Aksakal Z. (?) Trabzon kenti kırsal camilerinde süsleme programlarının incelenmesi. https://www.academia.edu/2496388/Traditional_Rural_Mosques_of_Eastren_Black_Sea_Region. Erişim Tarihi: 19.04.2022.
- Sarı, Y. (2021). *Trabzon ve ilçelerinde camiler*. (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.
- Sınmaz, S. (2017). Külliyelerin mekansal tasarımı, Anadolu'da külliyelerin gelişim süreci ve kentsel tasarım kurgusu. *Kent Akademisi Dergisi*, 10(4), 381-95. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kent/issue/34454/363864>.
- Sözen, M. & Tanyeli, U. (2015). *Sanat kavram ve terimleri sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Sungu, İ. (1938). Tevhid-i Tedrisat, *Bellekten*, 2(7-8), 397-431. Erişim adresi: <https://belleten.gov.tr/tam-metin-pdf/571/tur>.
- Sümerkan, M. R. & Okman, İ. (1999). *Kültür varlıklarıyla Trabzon - Cilt 1: ilçeler ve köyler*. Trabzon: Trabzon Valiliği Yayınları.
- Şaşmaz, A. (2018). *Gaziantep manzumeleri ve külliyesi; Şeyh Fetullah Külliyesi üzerine bir inceleme*. (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.
- Tunçer, M. (2017). Oflu hocaların yetiştikleri medreseler, talebe ve medrese sayılarına ilişkin bazı rivayetlerin analizi. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(16), 25-46. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ksbd/issue/31387/344604>.
- Turan, M. (2011). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e "Tevhid-i Tedrisat". *Türk Yurdu*, 288, 191-197. Erişim adresi: <http://www.mustafaturan.gen.tr/FileUpload/as799722/File/tevhiditedrisat.pdf>.
- Yavuz, M. (2009). Doğu Karadeniz köy camilerinde bezeme anlayışı, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(6), 307-322. Erişim adresi: <https://www.sosyalarastirmalar.com/articles/the-ornamentation-perception-of-the-village-mosques-in-the-east-black-sea-region.pdf>.
- Zorlu, T. & Keskin, H. (2019). Kültürel miras olarak kırsal medreseler: Trabzon yöresi kırsal medreseleri. *I. Uluslararası Mimari Sempozyumu Bildirileri* içinde (s. 38-63). Diyarbakır.